

Анна Яненко

СВЯТОГІРСЬКИЙ ФІЛІАЛ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО
ЗАПОВІДНИКА «ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙНИЙ ГОРОДОК»

Початок 1930-х рр. в історії вітчизняного музейництва та науки традиційно асоціюється із політизацією, запровадженням партійно-ідеологічного контролю над інтелектуальним співтовариством, відпрацюванням форм і прийомів цькування, переслідування й знищення «ворожих більшовизмові ідей» та їхніх носіїв – представників національної української інтелігенції. Процеси насаджування «*догматичного марксо-ленінового підходу*» та нищення національної позитивістської парадигми супроводжувалися пошуками нових форм організації науки і культури, інституціональними експериментами, реорганізаціями структур музейних, освітніх, академічних установ. У функціонуванні Державного історико-культурного заповідника «Всеукраїнський музейний городок» (ВМГ) ці трансформації втілювалися у появі нових відділів та філіалів. У 1929 р. ВМГ був залучений до реалізації культурного шефства на Сталінщині¹, співробітники інституції мали допомогти «...*Сталінським пролетарям щодо піднесення культурно-політичного їх рівня й підсилення їх керівної участі в будівництві української пролетарської культури*» [10, 1]. 6 вересня 1932 р. на території колишнього Святогірського монастиря для відвідувачів був відкритий Святогірський філіал ВМГ – Вседонбаський антирелігійний музей [11, 122]. У вітчизняній історіографії діяльність Святогірського філіалу ВМГ тривалий час лишалися поза увагою вчених. Зі здобуттям незалежності історія заповідника та його структурних одиниць у 1920–30-х рр. стала об'єктом наукових студій. Інформацію про долю музейного філіалу, а також Святогірського Свято-Успенського чоловічого монастиря у міжвоєнний період знаходимо у дослідженнях А. Гришина [11], В. Дєдова [7; 8], В. Пащенко [12, 287–290], А. Скибінського [14], І. Преловської [13, 198–213]. Малодослідженість цієї проблематики обумовлена фрагментарністю, а інколи й відсутністю джерельної бази. Мета цієї студії висвітлити раніше невідомі аспекти діяльності Вседонбаського антирелігійного музею та ввести до наукового обігу листа співробітника ВМГ О. Михайловського до П. Курінного про створення музейного філіалу.

У 1922 р. на теренах колишнього Святогірського монастиря заснований Перший Всеукраїнський будинок відпочинку ім. Артема, при якому існував музей, створений за сприяння Центральної ради Спілки воєвничих безвірників України (ЦР СВБУ) [13, 198–213]. 13 травня 1932 р. на засіданні президії ЦР СВБУ після ознайомлення з інформацією про стан антирелігійного музею при Першому будинкові відпочинку, президія констатувала, що музей «...*поруч з чималими досягненнями в розгортанні масової роботи й придбанні експонатів, має низку серйозних хиб, головно у побудові експозицій, що в чималій мірі носять аполітично-культурницький характер*». ЦР СВБУ запропонувала музею терміново виправити недоліки та ухвалила перетворити заклад на Вседонбаський антирелігійний музей. Крім того, президія виділила бригаду для переобладнання й перебудови експозицій музею, доручила науково-методичному секторові ЦР СВБУ організувати зразкову виставку антирелігійного руху в Україні для передавання її до постійного фонду Вседонбаського музею. Керівництво музеєм здійснювала Президія ЦР СВБУ [3, 28].

ВМГ, який «...*ніколи не вважав для себе за достатнє обмежитися антирелігійною роботою всередині своїх музеїв*», з ініціативи ЦР СВБУ зобов'язався «*будувати на засадах філіалу – Вседонбаський Антирелігійний Музей. Місцем для цього було обрано кол. Святогорський монастир, в роки громадянської війни політичний центр денікінщини на Україні, де зараз міститься Перший Всеукраїнський Будинок Відпочинку*» [15, 20]. У 1932 р. робітникам ВМГ доручили створити експозиції Святогірського антирелігійного музею. В особовому фонді П. Курінного – українського археолога, етнографа, музеєзнавця, директора ВМГ (1926–1933) зберігся

¹ Сталіно – назва м. Донецька в 1924–1961 рр.

лист співробітника ВМГ Олександра Івановича Михайловського², надісланий зі Святогірська, ймовірно, влітку–восени 1932 р. Наводимо текст листа повністю³:

«Вельми шановний Петро Петрович!

Вибаchte, що «разразился» таким великим листом, але я повинний це зробити, щоб застерегти Вас як керівника ВМГ від можливої помилки (на мій погляд загрозливої). Іго жовтня ніби кінчається термін перебування тут т. [О. І.] Шманая⁴ і він ніби (підкреслюю – ніби, бо точно не знаю) повинен повернутися в розпорядження обл. ради СВБ. Коли буде так – це буде велика помилка, цього припустити не можна, цього треба запобігти. Дозвольте пояснити, починаючи «від Адама».

Як Вам відомо нас надіслали утворити Вседонбасовськ. антирелігійний музей (а поки що виставку), так би мовити на голому місці. Ні майна, ні архиву, ні річей від Святогірськ. монастиря не залишилося і надії відшукати що-небудь дуже мало. Навіть, зібрати відомості про діяльність // (арк. 1зв.) монастиря за цікавих для нас часів 1905 р., 1914–17, за часів громадянської війни – і це великі труднощі. Крім того, печерні приміщення не дають можливості широкого розгортання річового показу. Отже, наша бригада, як кажуть, «с места в карьер» опинилася в дуже складному і скрутному становищі: без експонатів, без відповідного приміщення утворити виставку вседонбасовського значіння (особисто гадаю, що не тільки вседонбас. а ширше, бо за відсутністю у Харкові антирелігійного музею філія Всеукраїн. [ського]. муз. [ейного] гор. [одка], очевидно, вбере в сферу свого впливу і Харківщину). Зважаючи на це, бригада вирішила вийти з лянцюгів двохмірної подачі матеріалів (здебільшого фото і графіка) – і тому в програму передбаченої виставки дано спробу сполучити всі вигляди наочного показу: а) живопис – картини видатного худож. Щеглова, що ілюструють певні події з історії // (арк. 2) Святог. монаст. за певним документальним і історичн. обгрутованням і зконцентрованою клясового змісту, б) скульптура – групи, барельєфи, горельєфи тощо, які повинні дати глядачам уявлення про колишню справжню роль «Святих» гір і підкреслити клясову суть релігії взагалі. Це вперше відводиться серйозна увага антирелігійному містецтву; в) манекени, художня панорама тощо (комплекс впливів на глядача). Цей шлях безумовно дасть можливість мобілізувати увагу глядача і досягти бажаного наслідку. Але в разі відмовлення від будь якої з частин (гармонійно об'єднаних) художнього вислову антирелігійних думок, виставка буде розірвана, бліда, не показова і ВМГ понесе всесоюзний сором.

Це зокрема і особливо стосується скульптури, що дає реальну змогу аннулювати однамітність графічної площини. І це теж перша спроба // (арк. 2зв.) ввести антирелігійну скульптуру в обиход антирел. [ігійних] виставок не тільки як частину суто художнього оформлення, але як і самостійної вартости виставочний експонат (Містецтво на послугах антирелігійн. пропаганди).

В зв'язку ж з передбаченим художнім оформленням, навіть, і тої місцевости (скелі) де міститиметься музей це буде новим шляхом і словом в галузі музейної мови. На це подав згоду і директоріят ВМГ і Місцевий (І ВБВ⁵) культвідділ і правління, в такому ж напрямку переводилися і бесіди-міркування з художниками. Але... але все це піде «на смарку» в разі відклику звідси т. [О. І.] Шманая. І ось чому. По-перше, т. [О. І.] Шманай переводив й зараз переводить чорну, невдячну роботу організаційної закладки музею, проітовхання ідеї утворення вседонбасовськ. ант. [ирелігійного] музею в навколишніх районах і налагоджує потрібні зв'язки з організаціями і уста- // (арк. 3) новами; по-друге, особисті його властивості (тактовність, обережність, коли треба, настирливість) утворюють атмосферу, що сприяє роботі, а це дуже важно, бо

2 Відповідно до списку працівників ВМГ на початку 1933 р. – науковець першої категорії Музею історії релігії [4, 50]

3 Подається мовою оригіналу, особливості правопису збережені

4 Станом на 1 листопада 1933 р. – науковий робітник ВМГ, працював у заповіднику з 1931 р. [6]. У 1934 р. згадується серед наукових працівників печер, які «відкрили і зробили приступними для відвідувача чотири тюремні камери з кільцями, до яких приковували в'язнів, з місяцями, де в'язні мали сидіти і з місяцями, де їх поховано...» [1, 35]

5 Перший всеукраїнський будинок відпочинку

(я про це попереджав т. [Т. С.] Назаренка⁶) тут є досить сильна течія (вона і була) самотійницька, якій не подобається стан «філіяльності» музею і кожен безтактний і непродуманий крок може болоче відбитися на процесі розгортання роботи і може ускладнити стосунки; по-третє, відклик дискредитує і т. [О. І.] Шманая і ВМГ – бо справить вражіння що [О. І.] Шманая «знимають» з роботи (як раз у час початку практичної роботи), що він, очевидно, неспроможний керувати такою відповідальною роботою. А це безумовно викличе думку, що ВМГ не знає своїх сил і перевіряє їх на Святогорську вимірює хто і що сюди підходить, а це кине тінь на інших робітників ВМГ, що тут працюватимуть. // (Зв.) І кінець кінцем і саме головне, що без т. [О. І.] Шманая не можна почати і переводити скульптурні роботи, яким відведено у програмі почесне місце. (Хіба, наприклад, при відсутності різноманітного річового показу не справить певне вражіння – постать (художнього виконання) оздобленого ченця-вартового (XVII ст.) на розі підземних ходів проти дозорного вікна з ґратами, сигнального біла і старовинної двері в саме «нутро» скелі-фортеці, це ж ансамбль! і ціла низка других монументів). Стан в якому фактично опинилася наша бригада – невпевненість у дальшому перебуванні тут т. [О. І.] Шманая зле відбивається і на деяких підготовчих роботах, напр., не можна заготовити (а це треба до зими) глину, гипс, цементу для скульптурних робіт. Бо в разі, не буде т. [О. І.] Шманая, це будуть зайві // (арк. 4) витрати і другу особу закликати для виконання скульптури не має можливості (скульпторів і таких які б також як і т. [О. І.] Шманай «вклали б душу» в справу не відшукати), а, крім того, він протягом довгого часу виносив образи (ітаго) та ідеї органічного сполучення цих скульптурних сторінок зі змістом всієї виставки. Потім, всі умови роботи бригада вивчила, знає всі вузькі місця і роз'єднувати людей, що добре зроботалися – хіба це теж не відіб'ється на продукційності праці. Вибачайте, Петро Петрович, я притомлюю Вашу увагу, але мені бажано щоб було становище Вам ясно, також як би Ви сами були тут. Треба за будь яку ціну добитися залишення т. [О. І.] Шманая тут. Треба телеграфно (бо термін перебування його закінчується) піднести клопотання перед центр. парт. органа- // (арк. 4зв.) ми і НКО про дозвіл залишити т. [О. І.] Шманая і не зривати справу з самого початку, а для Облради, гадаю, навіть і ВМГ зможе дати тимчасово заміну.

Тепер про друге, ми не гаємо часу і збираємо відомості про можливі «поживи» для фондів ВМГ. Ось на який, напр., факт ми натрапили. В м. Ізюмі вже 2 роки фактично закрито собор і Тихвинську церкву (під дзвоницею)⁷, в соборі влаштували бібліотеку, але через вохкість її потім перенесли в друге приміщення. Виходить, що собор ніби передано, але церковні речі, одяг, ікони звалено до купи у Тихвинську церкву і в буквальному розумінні вони безпритульні. Церква була фактично не зачинена (відкривають цвяхом і молотком) і що там – жах. велика хаотична купа дарохранительниць, лжиц, хрестів, ікон, потиров, Євангелій, вінців – (і це все срібло) «валяються» // (арк. 5) поміж сміття і павутиння. А є напр. дарохранительниця хорошої роботи датований подарунок 1800 р. вагою 19½ фунтів срібла, кипарисові хрести чудової роботи, срібні шати, великий ансамбль одягу то що, цікаві для нас ікони... Ніякого списку... невідомо може там вже половини немає. Просто «чудо», що не все розікрали. Частину одягу, що збирали з других церков передали на утіль без ніякого контролю. Іконостас собору десь валяється на задвірках і частина вже пішла на дрова. Звичайно, ми поставили в райвиконкомі питання, щоб церкву з цінностями зачинили. Вони спосилаються на те що речі їм «не передано». В районі ще є декілька церков що закриті і передбачені до закриття. Треба добитися постанови, щоб з усіх закритих // (арк. 5зв.) церков речі передавалися б до фондів Вседонецького філіяла ВМГ і не тільки з церков Донецьк. області, але і Харківськ. прилегаючих місцевостей, оскільки в Харкові не має антир.[елігійного] музею, а філіял Всеукраїнського муз. городка, очевидно, примушений буде поширити свій вплив і на Харківщину. Ми збираємо відомості. Потім подробиці напишу. Здається натрапили на роботу Кореджіо⁸, може це вже і відомо в відповідних інстанціях (НКО), а може і ні. Цими днями розвідаємо точно (це в одній церкві). Одним словом, можливості утворити тут фонди є, лише треба, щоб Ви добилися дозволу передавати до фондів Свя-

6 У списку працівників ВМГ – завідувач масовим сектором [4, 51]; звільнений з посади 19 серпня 1933 р. [5, 129]

7 Ймовірно, йдеться про Свято-Преображенський собор (1682–1684) з каплицею Тихвинської ікони Божої Матері, зруйновані у 1938–1941 рр. У 1962 р. ухвалено рішення про відновлення храму.

8 Ймовірно, Антоніо да Корреджо (1489–1534), італійський живописець Високого Відродження

тог. музею майно закритих церков. Велика шкода, що ми тут як на // (арк. 6) «необитаемом острове». Ні паперу, нічого, ні книг. Книги, що О. І. Баланіна⁹ за моїм проханням вислала 10/IX (як вона пише), ще до цього часу не одержав – як без рук. Треба писати і для екскурсорова і для лекцій про минуле Святогорську тези тощо і не можна, хоч я деякий вихід нахожу з цього. Багажа у т. [О. І.] Шманая тоді не прийняли (він про це написав т. [Т. С.] Назаренко тоді ж з вокзалу). Во всякому разі, доси нічого не має. Нами послано крім того телеграма ВМГ. В навколишніх містах – Славянське, Ізюм, Артемівськ нічого дістати не можна. Терміново треба паперу, щоб можна було писати чорнилом. Хоч би звичайних шкільних зошитків. // (арк. 6зв.). Я дуже жалкую, що ми не знали про Вашу присутність у Києві. Ми гадали, що фонд Ваш зачинено¹⁰, інакше ми б тоді ж склали списки, що нам треба. У всякому разі ясно що треба речі-подарунки, які так або інакше стосувалися Слободської України (зокрема, Ізюмського, Харківськ. Слободських полків), що свідчили б про колонізацію краю то що. Пізніше ми надішлемо подробице листа про те, що нам треба. Ще раз вибачте, за те, що турбую Вас і за таке не «гладке» письмо, бо я уникаю писати в присутності т. [О. І.] Шманая, бо мені не бажано, щоб він знав, що я про нього пишу. Всього найкращого. Не відмовте відповісти і дати свої авторитетні настановлення і думки як з приводу написаного, так і взагалі в справі нашої роботи тут. З пошаною О. Михайловський» [9].

Інформація про Святогірський філіал (Вседонбаський антирелігійний музей при Першому всеукраїнської будинкові відпочинку) мітиться у науково-операційному звіті ВМГ за 1932 р. Музей довелося будувати «з самого початку», попередня експозиція не витримувала критики, у фондах не було жодного оригінального експоната. Наприкінці звітного року фондова збірка містила 1 000 предметів, вилучених зі Свято-Преображенського собору із каплицею Тихвинської ікони Божої Матері у м. Ізюм, а також отриманих з фондів ВМГ і Всеукраїнського будинку відпочинку. Відвідувачам демонстрували виставку «Православна церква та сектанство в боротьбі проти соціалістичної революції». Бригаду співробітників заповідника (ймовірно, у складі О. Михайловського і О. Шманая), яка працювала над утворенням музею, визнано за ударну від ЦР СВБУ та Всеукраїнського будинку відпочинку, відмічено почесними жетонами і грошовою винагородою [15, 20]. У вересні–грудні 1932 р. філіал відвідали 11 493 осіб [15, 36].

Проте у 1933 р. оцінка роботи Вседонбаського антирелігійного музею змінилася. Навесні 1933 р. був звільнений і заарештований директор ВМГ П. Курінний. Штатний розклад заповідника 15 квітня 1933 р. як директор підписав Я. Скрипка. Наступні два місяці посаду директора обіймав В. Касій [2, 202]. У звіті про роботу з 24 квітня до 5 червня 1933 р. він зазначав, що «Музгородок» не виконав зобов'язань щодо Вседонбаського філіалу, це викликало «...зламання угоди від І-го Вседонбаського будинку відпочинку, де розташований музей». Для вирішення конфліктів та налагодження роботи до Святогірська відрядили «скульптора-антирелігійника на продовження експозиційної роботи», а також керівника масово-комуністично-освітньої роботи заповідника, почали підбір кадрів для заміни персоналу та його «партизацію» [15, 163]. У грудні 1932 р. – березні 1934 р. у Святогірську перебував відряджений І. Скуленко [13, 198–213].

Подальша доля Святогірського філіалу майже не висвітлена у джерелах. У статті О. Наталушко «Червоні гори Артема – шахтарська здравниця» (вересень 1935 р.) зазначено, що на теренах будинку відпочинку діяло три музейні виставки: санітарно-гігієнічна, антирелігійна та краєзнавча. Відтак, Вседонбаський антирелігійний музей перетворився на розташовану в колишніх монастирських печерах антирелігійну виставку, де експонувалися як оригінали, так і копії історичних документів Святогірського монастиря [13, 198–213]. 20 червня 1938 р. директором Святогірського антирелігійного музею було призначено О. Мозглякова, який у звіті за 1940 р. зазначав, що установа має три відділи: відділ XVII ст. «Монастир великий землевласник і кріпосник»; відділ XVIII ст. «Монастир тюремник і розпутник»; відділ кінця XIX – початку XX ст. (1905 рік; контрреволюційна роль колишнього Святогірського монастиря у роки

9 Працювала у ВМГ з 4 червня 1927 р. на посаді техробітника. Відповідно до списку працівників ВМГ на початок 1933 р. – лектор Музею історії релігії [4, 48, 50]

10 У списку працівників ВМГ на початок 1933 р. зазначено, що П. Курінний за сумісництвом завідував фондом металу й каменю [4, 50]

революції); фотовиставка «Сталінська конституція і релігія»; фотовиставка з 6-ти відділів за матеріалами Ленінградського антирелігійного музею [16, 55–55зв.].

Матеріали з історії Святогірського філіалу ВМГ засвідчують складну ситуацію початку 1930-х рр. в вітчизняному музейництві, суспільно-освітній та ідеологічній сферах. Інституціональні експерименти, спроби утворити розгалужену систему антирелігійних пропагандистських закладів, збудувати «пролетарську культуру» відбувалися в атмосфері насадження «науки Маркса-Леніна-Сталіна» та нищення спадкових традицій розвитку науки та культури. Поява у структурі ВМГ Вседонбаського антирелігійного музею стала симптоматичною ознакою епохи, виявом різкої трансформації музейної парадигми: перетворення музейної інституції – національного інтелектуального осередку на ідеологічно-пропагандистський «засіб класової боротьби».

Джерела та література

1. Багрій Н. Всеукраїнський музейний городок (Колишня Києво-Печерська лавра) // Безвірник. – 1934. – № 10.
2. Білокінь С. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К.: б. в., 2006.
3. В ЦР СВБ // Безвірник. – 1932. – № 11–12.
4. Гришин А. Відомості про співробітників Заповідника (20–30-ті роки): Історична довідка // Лаврський альманах. – К., 2002. – Вип. 7.
5. ДАКО, ф. 292-Р, оп. 1, спр. 117.
6. ДАКО, ф. 292-Р, оп. 1, спр. 1460.
7. Дедов В. Святыя Горы. От забвения к возрождению. – Донецьк, 2009.
8. Дедов В. Святогірська Свято-Успенська Лавра. – Слов'янськ, 2010.
9. НА ІА НАН У, ф. 10 (П. Курінний), спр. К 31.
10. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 294а, 26 арк.
11. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – К., 1992.
12. Пащенко В. Навіки в чужій землі // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991.
13. Преловська І. Деякі нотатки до публікації матеріалів з історії Святогірського монастиря // Труды Київської Духовної Академії. Богословсько-історичний щорічник Київської Духовної Академії УПЦ КП. – К., 2005. – Т. 2.
14. Скибінський А. Святогорський Свято-Успенський чоловічий монастир як музей церковних старожитностей: джерельний та історіографічний аналіз [Електронний ресурс] // 6-і Сумцовські читання: Конф., присвячена 80-річчю Музею Слобідської України ім. Г. С. Сквороди. – Х., 2000. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2000/article.html?n=781> – Назва з екрана.
15. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 571.
16. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 467.